

KÖZÉP-EURÓPA: A JELENTÉS DIMENZIÓI

*„Valaminek történnie kellett,
mert a régi császári himnuszdalolók kórusa
nem Kakánia kiszolgált agg túlélőiből áll.”
(Erchard Busek*)*

Az új évezred küszöbén nem kell különösebb éles látás ahhoz, hogy tapasztaljunk néhány olyan párhuzamosságot s aszimmetriát, amely a poszt-modern szlogent, a nem egyidejűségek egyidejűségét juttatja eszünkbe. Egyfelől birtokunkban van a 21. századot idéző technológia, amelyhez kapcsolódik a 19. századra emlékeztető szabad kereskedelem, s mindkettővel jól megfér a középkorra jellemző kistérségi, regionális területi, többnyire kulturális-történelmi-nemzetiségi dimenziók mentén tagolódó fragmentáció. Európában mindez annyiban új jelenség, hogy a vesztfáliai békétől napjainkig tartó integráció és dezintegráció ciklusai a középkori szerves regionális szerveződések szöveteit szétroncsolták, amit ma újra kell szőni, hozzá kell igazítani a globalitás kikényszerítette szerepváltozásokhoz. A mindenkori szerepváltások illetve az új szerepek, amelyeket az érintettek kénytelen-kelletlen felvállaltak ezekben a helyzetekben, világrendszer és geopolitikai erőterek által is determinált. Így a modernizáció s annak közép-európai változata: a nemzetgazdaság s nemzetállam alkotása s ennek identitáskonstrukciója, valamint ezt a folyamatot kiváltó és lezáró háború s a béke ideológiái és gyakorlatai, olyan utópiákat is szültek, amelyek a nemzeti integráció illetve birodalmi dezintegráció ciklusait valamiféle új módon szándékoztak meghaladni. Az ilyen irányú kezdeményezések nem véletlenül többnyire az ún. Közép-Európából indultak ki, s mindig az európai kontinenst átfogó konfliktusok lezárásakor aktualizálódtak (napóleoni háborúk, '48-as forradalmak, az első és második világháború). Az „új integrált világok” létrehozásának eszméje és eszménye, amely a háborús konfliktusok s azt megelőző világoknál viszonylag jobb, harmonikusabb, s földrészünkön mindenki gyarapodását, felemelkedését szolgálja bizonyos értelemben az egységes Európa olyan sajátos, több dimenziós, regionális elméleti reprezentációját alkotta meg, amely mind a mai napig a nyitottság és elhatárolódás kontrasztjain túl mégiscsak referenciaértékkel bír. Ez olyan hagyományréteg, amelyet hasznosítani lehet, akkor, amikor napjainkban a térség nemzetek feletti, illetve alatti, szubnacionális szintű kulturális-történelmi-gazdasági struktúráinak szabályozá-

* Busek, Erchard: *Az elképzelt Közép-Európa*. In: *Európai Útas-Századvég*. Budapest. 1992. p. 9.

sát tűzik ki célul. Az „ún.” Közép-Európa tematizálás és reprezentáció ugyanakkor szemantikailag kapcsolódik ahhoz az elbeszéléshez, amely az Európa-építés aktuális szervezeti és szerkezeti dilemmáiról is szól. Az integráció-modernizáció átfedéseinek esztétörténeti hagyományai térségünkben valamint a jelenlegi folyamatok, arra is felhívják a figyelmet, hogy a régi és új identitáskonstrukciók nem csupán kulturális dimenziók mentén meghatározottak, hanem helyzetfüggőek is. Ez pedig éppen régióink esetében arra utal, hogy a világrendszeri és geopolitikai erőterekről átszőtt környezetben az identitásokkal való azonosulás „szükségyszerűségének” is megvan a maga története.

A KÖZÉP-EURÓPA GONDOLAT SZEMANTIKAI VONATKOZÁSAI

Az európai regionális térségi integráció, amelynek speciális esztétörténeti eseteit (mivel valóságos története nincs) az alábbiakban kollázsszerűen mutatom be, mivel szemantikailag többé-kevésbé egymást átfedő modernizáció-integráció, illetve helyzetfüggő identitáskonstrukciókban és reprezentációkban jelentkezett.

1. Az ún. „északi kereskedelem” (*des nordischen Handels*) övezet, vagyis a kontinentális államok vámuniója, amely az „ázsiai-európai világkereskedelem” új alapokra helyezését tűzte ki célul, az első olyan közép-európai integrációs tervet, amely a létező világrendszer és geopolitikai erőterek revíziójának szándékával született. (Berzeviczy Gergely, 1814) Az északi kereskedelem övezetébe tartozó államok, a régi Ausztria-Magyarország, Németország, Lengyelország, vagyis túlnyomórészt a kontinens szárazföldi államai egy olyan területet alkotnának, amely lényegében a napóleoni kontinentális zárlat által létrejött viszonylagos gazdasági növekedést próbálja meg konzerválni, igaz, most már Franciaország nélkül. Ugyanakkor valamilyen képpén gátat akar szabni az angol világkereskedelmi zsarnokságnak is.¹ Az északi kereskedelmi övezet és/vagy tér láthatóan olyan konkurens világ-

¹ A kontinentális zárlat arra kényszerítette az államokat, hogy a belföldi ipart támogassák, saját nyersanyagforrások után kutassanak, új technikai eljárásokkal próbálkozzanak, a belső folyami hajózás fejlesztésével igyekezzenek pótolni azt, amit a tengeri kereskedelem kiesése okozott. Berzeviczy Gergely erről magyar vonatkozásban így ír: „E korban a francia háborúk sokat használtak Magyarországnak. Ennek oka, hogy a háború távol folyt tőlünk és termékeink haszonnal járó eladását tette lehetővé.” Az északi kereskedelem gondolata 1796–1799 között érelődött meg benne, azt követően, hogy hosszabb utazást tett Észak-Európában. Tervzetét a következő munkákban dolgozta ki: Berzeviczy Gergely: *De commercio et industria Hungariae. Lőcse. 1797.* *Asicht des asiatisch-auropaischen Welthandels.* Pest. 1810., *Die Erweiterung des nordischen Handels.* Wien. 1814. Ez utóbbit terjesztette a bécsi kongresszus elé 1815-ben.

kereskedelmi rendszert jelent, amely a létező (angol) rendszer mellett illetve ellenében akar érvényesülni. Ebben az értelemben a régió (protekcionalista) vámuniós területté válna, mint ilyen tehát, elsődlegesen (világ)gazdasági kategória, amely implicit módon feltételezi a benne foglalt államok nemzetgazdaságának kölcsönös kompenzálását, ami egyúttal modernizációs stratégia is, mert a cél az együttes erővel a formálódó nemzetgazdaságok felzárkóztatása. Vagyis a világkereskedelmet kisajátító tengerei hatalmaktól független belső kontinentális piac megteremtésével párhuzamosan újraélesztteni a középkori keleti, levantei transzkontinentális kereskedelmi kapcsolatokat, amelyeknek kommunikációs infrastruktúráját a Balti-, az Adriai-, a Fekete-, s a Földközi-tengert összekötő belső folyók: az Elba, az Odera, a Visztula, a Duna, valamint az ezek között majdan kialakított csatornahálózat alkotnák. Ezzel ha fokozatosan is, de lehetővé válna az ázsiai-európai világkereskedelem visszatérítése a kerülőútról (Atlanti-óceán), amelyet Franciaország, különösen Anglia monopolizált, organikus (középkori) medrébe, ugyanakkor lehetővé tenné a tényleges kereskedelmi szabadság elismertetését. A kétpólusú gazdasági világrendszer kialakításával a konkrét cél a szárazföldi nemzetek modernizációs stratégiájához szükséges külső és belső feltételrendszer megteremtésének szándéka állt: Magyarország esetében Berzeviczy szerint azért van szükség egy ilyen kontinentális vámuniós rendszerre, mert különben nem lehetséges agrárnemzetből iparos és vagyonos nemezetté válnia. Mivel az európai észak-dél tengelyen köztes helyet geográfiaiilag is a Habsburg Birodalom foglalja el, így érthető, hogy a tervezet az összefogó, integráló (geo)politikai szerepet neki szánja. A vámuniós elképzelés, láthatóan, kettős funkciót hivatott betölteni, kifele Franciaországgal és Angliával szemben az egységes vámterület a szárazföldi államok nemzetgazdaságának protekcionalizmusát szolgálta, befele, egymás között pedig az áruk szabad forgalmát. A regionális gazdasági integrációt megcélzó tervezetben a magállamok (Ausztria, Magyarország, Poroszország, Lengyelország) közvetítő kereskedelmi perifériája, amely őket Ázsiával (India) és Afrikával (Egyiptom) összeköti, az Orosz Birodalom és egy megreformált Török Birodalom. A vázolt tervezetnek kétségtelen nem voltak meg az előfeltételei, de kítűzésének igen: mivel a bécsi kongresszusra is bebocsátást nyert és mivel Lipcsében német nyelven megjelent (1814), láthatóan inspirálta a kor német közgazdászait.

A napóleoni kontinentális zárlat fenntartása Oroszország nélkül, s Lengyelország Közép-Európából való kiszakításával most már a szűkebb értelemben vett német Mitteleurópára korlátozódik. Fridrich List az ember és környezet kapcsolatát elemezve, a terület és határ kérdését (geopolitika) elsődlegesnek tartja, és arra a konklúzióra jut, hogy Európa politikai felosztása még mindig nem egyezik a dolgok természetével. Megtartja ő is a napóleoni kontinentális modellt, de a belső vámok eltörlésével, vagyis a Deutscher Bund összes államainak valamint a Habsburg Monar-

chia Ausztrián kívüli területeinek vámuniójára tesz javaslatot.² A cél itt is a francia és angol konkurencia kiküszöbölése. Más szóval Angliával szemben valamennyi kontinentális állam gazdasági érdeke azonos: Anglia manufaktúra-iparával szemben egységes kontinentális gazdasági rendszert kell alkotni. Akárcsak Berzeviczy tervezete, a List-féle mozgalom is átmenetinek fogta fel a prohibíciót gyakorló francia állam és a világkereskedelem monopóliumát kisajátító Anglia elleni elzárkózást, s a velük szemben alkalmazott megtorló vámokat az ármeneti protekcionizmus a kereskedelem szabadságának elismertetésétől tette függővé. Ennek a Mitteleuropa modellnek a propagandája a nagynémet egység (politikai identitás) megteremtésének eszményeivel volt szoros kapcsolatban, amely első lépésként a szövetségi alkotmányban rögzíteni kívánta a német Bund kereskedelem politikai egyesítését. Mindkét Közép-Európa-tervezet, melyeknek alap gondolata a napóleoni háborúk korába gyökerezik, a Zollverein (1841) és az osztrák prohibíciós rendszer kiépülésével (1835–38) aktualitását veszti. Mindkettő közös vonása, hogy a gazdaság- és a nemzetépítést (identitást) regionális integrációs keretekben gondolta el, magán viselve a kor azon merkantilista gazdaságtani axiómáját, hogy az ipar és a kereskedelem szerepe a modernizációban elsődleges a mezőgazdasággal szemben. Kétségtelen, ez a két integrációs tervezet képezi a modern történelemben a közép-európai gondolat első fejezetét, amely szemantikailag a nemzetépítést (gazdaság-állam, regionális geopolitika) a pillanatnyi geopolitikai erőter ellenében fogalmazta meg, hogy egy másik integrált világ-gazdasági rendszert alakítson ki.

2. A népek tavasza (az 1848–49-es forradalmak) s annak bukása az, amely ismét napirendre tűzi a közép-európai térség integrációját. Ezúttal az elgondolt integráció hangsúlyosan nemzet-politikai (identitás) jellegű, a tervezetek lekapcsolódnak a nagynémet törekvésekről. A nemzetek függetlenségéért folyik a harc, s minthogy ezt saját erőből egyik sem volt képes megvalósítani (lásd a magyar forradalom leverését), így különböző tervezetek születnek a régió nem német népeinek összefogásáról. Azt mondhatni, Közép-Európa mostantól megoszlik: van egy német Mitteleuropa, és van az attól keletre eső népek Közép-Európája. Ez utóbbiak pozicionálisan köztes érzéseit-élményeit a Habsburg és az Orosz

² Fr. List szerint a napóleoni szárazföldi rendszernek három hibája volt:

a.) az angol tengeri fölény helyébe a francia szárazföldi hegemoniát akarta állítani, b.) Franciaország ugyanakkor elzárta magát a többi kontinentális országtól is, c.) s ezzel felszámolta a szárazföldi országok kapcsolatát a meleg égövi országokkal. (Lásd: Dr. List Fridrich: *A politikai gazdálkodás nemzeti rendszere*. Kőszeg. 1843. p. 123-125. Ford. Sárváry Antal)

Bírodalmakkal való szembenállás illetve a pángermán és az orosz pán-szláv törekvések teszik hangsúlyossá. A különböző integrációs-identitás tervezetek, a lengyel nemesi emigráció³ (Czartoryski csoport párizsi hotel Lambert a főhadiszállás), a csehek (Palacky), olaszok (Mazzini) stb. törekvései végül is nem alkotnak olyan koherens elképzelést a jövőt illetően, mint Kossuth tervezete. Mindegyikük regionális szervezete saját létrehozandó nemzetállamának (identitásának) hegemóniája biztosítására törekedett, ugyanis abból a középkori szemantikai reprezentációból indultak ki, hogy a térségben történelmileg és kulturálisan három domináns nép volt, a magyar, a cseh, s a lengyel, amelyek a katonai, a gazdasági, a dinasztikus kapcsolatok, perszónáluniók révén összefogták, integrálták a térség népeit. Kossuth elgondolása nem jelentett orientációváltást, hiszen a svájci kantonmodell mintájára megalkotott a Duna, a Fekete- és az Adriai-tenger között fekvő térség – Magyarország, Horvátország, Ó-Románia (Havasalföld, Moldva), Szerbia – konföderációs szervezete, lényegében a középkori magyar korona országait illetve befolyási övezetét (geopolitikai erőterét) aktualizálta és igazította hozzá a kor etnika-nemzeti (identitás) követelményeihez. A létrehozandó Dunai Szövetség, strukturálisan (kultúra-társadalom-gazdaság) rendkívül heterogén volt, a fejlettebb nyugatias (magyar korona részei: Horvátország, Szlovénia, Erdély, Felvidék – a mai Szlovákia, Bánság, Szerémség, Bácska stb.) formák mellett ázsiai (román) és törzsi (szerb) formák voltak jelen benne. A cél azonban az integrálni kívánt részekben is a teljes szuverenitás, a független nemzetállam létrehozása volt. A magyar szabadságharc tapasztalata azt mutatta, hogy a térség népei önerőből képtelenek nemzetállamot alkotni, így Kossuth a kor követelményének úgy akart elébe menni, hogy az összefogást hirdetett a cél megvalósításának érdekében. Tervezetéből, láthatóan, kimaradtak a csehek és a lengyelek, ez Oroszország érzékenységeire való tekintettel történt így. Kossuth tervezetét a történeti és az etnikai elv figyelembevételével demokratikus liberális politikai struktúra kialakításának szellemisége vezette, amelyben a szövetségi közös ügyek mellett széles körű decentralizációra nyílt volna lehetőség. A tizenegy pontban fog-

³ A magyar forradalom bukása után a lengyel és magyar emigráció közös konföderációs terveket sző a jövőt illetően. Meg voltak győződve, hogy Oroszország és Törökország között a háború elkerülhetetlen, amiből Ausztria sem maradhat ki, ez pedig olyan helyzetet teremti, amely lehetővé teszi mindkét ország függetlenségének kivívását. A tárgyalások megszakadtak, mivel Czartorysky 1850 januárjában elutasítja Kossuth elképzelését, ugyanis Kossuth a magyarországi szlávoknak és románoknak nem volt hajlandó területi engedményeket adni. Ugyanakkor Czartorysky Kossuthot Mazzinival való kapcsolata miatt is túl radikálisnak tartotta. (Lásd: Kovács Endre: *Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak*. Budapest. Akadémiai Kiadó. 1967. p. 502.)

lalt Dunai Szövetség tervezete közös ügyek csomagjába tette a külügy, a kereskedelem, törvényhozás, vám, közlekedés, pénz, súly és mérték-rendszert, a tengeri és szárazföldi haderőt, a külképviselet, közös állami szimbólumok. A törvényhozásban kétkamarás illetve egykamarás parlamentet javasolt, a kétkamarás rendszerben a nagy és kis államok azonos számú képviselőt delegálnának, egykamarás rendszer esetén pedig a népességi arányok a döntőek. A végrehajtó hatalmat a szövetségi tanács gyakorolná, a szövetség hivatalos nyelvérol a szövetségi parlament döntene (a francia nyelvet javasolja), a szövetségi hatóság székhelye és ideiglenes elnöke rotációs alapon változna (Budapest, Bukarest, Belgrád, Zágráb között). A szövetségben részt vevő államok saját területükön alkotmányuk szerint kormányoznak, azonban az nem kereszttezheti a szövetségi alkotmány elveit. A nemzetiségi és vallási viszonyokban a községek, megyék és az illető ország parlamentje döntene és biztosítaná a gyülekezés szabadságát. Kossuth jelszava tehát az egység, egyetértés, testvériség. A Dunai Szövetség tervezete államforma tekintetében konföderáció, amelyből ki lehet lépni, tehát nem unio mint pl. az Egyesült Államok. Ugyanakkor fontos volt a nemzetállami önállóság hangsúlyozása a tervezetben, igaz kifele nem biztosított önállóságot számukra (de különleges érdekeik képviseletét nem zárja ki), sem pedig terjeszkedési lehetőséget a konföderáció határain túl.

A tervezet nemzetközi feltétele a keleti kérdésnek, a népek függetlenségének megvalósulása. Kossuth szándéka alapvetően azt volt, hogy Magyarország földrajzi (geopolitikai) elszigeteltségét, a pánszláv törekvéseket, a szláv gyűrűt feloldja illetve semlegesítse, mert ezek együttes hatása gátolta meg a 1848–49-es szabadságharc győzelmét.

3. A térségben ezt követően csak az első világháború előtt (az erdélyi román A. Popovici Gross-Östereich tervezete a Monarchia federalizálásáról, 1910) és alatt s annak lezárása okozta zűrzavarban születtek a 19. századi előzményekhez kapcsolható fontosabb regionális integrációs elképzelések. A konstelláció mondhatni némileg hasonlatos a napóleoni korszakhoz: a kontinentális (világrendszer-geopolitika) konfliktusban szemben álló tömbök, békeszerződések, területi rablások stb. Mindez rányomta bélyegét egyrészt már a háború alatt felelevenített Mitteleuropa törekvésekre, másrészt a békeszerződéseket semlegesíteni próbáló nem-német tervezetekre. Köztudottan ezek is papíron maradtak, ami azonban mégis maradt, s fontossá vált a mából visszapillantó számára, az a páneurópai mozgalom. Noha ennek bemutatására itt nem vállalkozunk, annyit megállapíthatunk, hogy ennek van egy olyan magyar képviselője a két háború között, amely már akkor túlhaladta a regionális tervezeteket gyártó utópiákat. Ez a tudós-politikus Teleki Pál, akinek az elgondolásairól alább lesz szó.

A sorrendet betartva nézzük Fridrich Naumann, Mitteleuropa (1915) tervezetét⁴, amely a Huszadik Század című folyóirat köré csoportosuló fiatal radikális magyar szociológusait egy éven át tartotta lázban, s az azokra az évekre jellemző ideológiai militantizmussal mindenki elbeszélhette a Mitteleuropa tervezettel kapcsolatos pro és contra véleményét. Fr. Naumann tervezetét nem annyira a béke ideológiája motiválta, mint annak idején Abbé De Saint-Pierret az uttrechti béke apropóján, vagy kétszáz évvel később Coudenhove-Kalergi gróf bécsi páneurópai mozgalmának kibontakozását. Egyezést mutat szemantikailag Berzeviczy Gergely északi kereskedelem övezetével, ha a megcélzott területi egység gazdasági integrációját tartjuk szem előtt. Fr. Naumann közép-európai integráció gondolatait motiváló kontextus egyértelműen világrendszer és geopolitika függvénye. Az első világháború, amelyben az ún. lövészárkok honvédelmi politika érvényesült, felvetette annak lehetőségét, hogy az Északi- és Keleti-tengerektől az Alpokig, valamint az Adriai-tengerig és a Duna-medence déli részéig terjedő területek védelmi szövetségge, egységes gazdasági területté alakuljanak át. A tervezet hosszú távon az Európai Egyesült Államok létrehozását célozza meg, amelynek magját a Német Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia, mint a tulajdonképpeni Közép-Európa képezné. Ez a német dominanciájú Közép-Európa (integraló identitás), a fokozatosság elve alapján a későbbiekben nyitottá válna Európa minden országa irányába, kivéve Angliát és Oroszországot. Vagyis a Kis-Európát vette célba. S ennek eredményeképpen a kezdeti háborús stratégia kényszereinek helyét átvenné a gazdasági, kulturális, politikai integráció. Neumann a jövőbeli Európai Egyesült Államok (világrendszer) magját képező közép-európai (német-osztrák-magyar határ-területek) integráció feltételrendszerének tekintetében van néhány aktualitással bíró szempontja, amelyeket a következőképpen szintetizálhatunk: lehetséges-e a különböző modernizációs (fejlettségi) szinten lévő társadalom-gazdaság struktúrák integrációja, hogyan viszonyul egymáshoz a centralizáció decentralizáció, egy integrált struktúra előfeltétele-e a közös identitás, ha igen, akkor ez miből építhető fel, kompatibilis-e a hagyományos állam (a Birodalom) és a modern (nemzet-) állam eszme, a hagyományos államban a domináns

⁴ Fr. Naumann. *Mitteleuropa*. Georg Reimer. Berlin. 1915. című tervezete mellett külön figyelmet szentel Magyarországnak és Lengyelországnak, ezt két tanulmánya is tanúsítja. Az *Österreich-Ungarn, der Waffengefahrte Deutschland*. Berlin. 1917. című munkában a dualizmus életképességét taglalja és felhívja a figyelmet, hogy a dualizmuson belül nemzetállami jellemzőkkel csak a magyarok rendelkeznek (i.m. pp.18-19.) *Was wird aus Polen?* Berlin. 1917. című munkában arról akarja meggyőzni a lengyeleket, hogy helyük Közép-Európában van, s fejlődésüket a németiség fejlődéséhez kell igazítaniuk (i.m. p.16.).

nemzet funkcióját betöltő bürokrácia képes-e megoldani a nemzetiségi decentralizáció kérdését, milyen lehetséges következményekkel járnak a különböző kulturális (technikai és esztétikai) beállítódások, a vallási felekezeti megosztottság mennyiben sorvasztja az integrációt, az urbanizált ipari tér és a vidéki hagyományos tér, vagyis az ipari hatalom és az agrárország viszonya hogyan kompenzálja egymást, s az ebből adódó életritmus és temperamentum pszichológiai összefüggései hogyan igazíthatók a modern munkaritmus követelményeihez, a kapitalista gazdasági bázisú liberális demokrácia és az agrár bázisú (anti-)demokratikus politikai struktúra kölcsönhatásából adódó torzítások semlegesíthetők-e. Végül annak felismerése, hogy Európa integrációja egyrészt nem lehet kisállami vállalkozás, tehát kell egy nagyobb integrátor állam, másrészt csak egy sokoldalúan integrált Európa képes helytállni a globális versenyben. Naumann a heterogén struktúrák integrációjának lehetséges modelljét, konzervatív liberális alapállásból, a Német Birodalom reálfolyamataival illusztrálja, ahol a különböző fejlettségű területek egymást kiegészítették és kompenzálták, vagyis funkcionalizálni lehetett őket az új kihívásokhoz (pl. az északnémet fejlettebb gazdaság jól kiegészítette a délnémet fejletlenebb gazdaságot). Mindez tehát referenciaértékkel bír a leendő közép-európai integráció számára is, ahol a német és az osztrák-magyar gazdaság fejlettségi szintjeinek kezdeti egyenlőtlenségei hasonló módon fogják kiegészíteni egymást, ugyanakkor szerinte a különbségekből előnyök is származhatnak. Ennek ellenére Naumann fontosnak tartja a kapitalizmus kultúrájának (német minőség, takarékoság, a munka üteme és módszere) elsajátítását, amit ötvözni lehet (az osztrák-magyar) esztétikai igényű formatervezéssel. Ennek s a további közeledésnek/integrációnak előfeltétele a vámunió mellett a porosz típusú iskola bevezetése (identitáspedagógia), vallási és nemzetiségi viszonyok tekintetében a tolerancia elvének következetes alkalmazása. Az integrált közép-európai államszervezet típusát illetően a centralizáció elvét egyensúlyba kell hozni a liberális egyéni szabadságjogok gyakorlatával, el kell fogadni és alkalmazni kell főleg a Monarchiában a szociáldemokrata programot, az egyenlő és közvetlen választójogot, az autóm közigazgatást s a kisebbségvédelmi törvényt. Mindez valamint a háború közös erőfeszítései (függetlenül attól, hogy győztesen kerülnek ki vagy sem) élménye (helyzetfüggés) megalapozhatják a közép-európai identitástudatot, az összetartozás érzését. Ahhoz, hogy Mitteleuropa valamint a leendő Európai Egyesült Államok életképes legyen és meghaladja a kezdeti, háború kikényszerítette katonai állam modelljét, a gazdaság egységesítése, vagyis a vámunió kialakításán túl, vagyis a közös ügyek mellett szerződésekkel kell garantálni a csatlakozó államok függetlenségét. Naumann esetében is akárcsak a fentebbi tervezeteknél a közös ügyek köre a gazdaságirányítást, a vámokat, szabadalmi jogokat, külkereskedelmet, a védjegyet, külpolitikát, hadsereget közvetlenül érin-

ti, míg közvetetten a kereskedelempolitika, közlekedés és a szociálpolitika van megjelölve. A kortárs nagytér (határ) elméletek szószólóival egyetemben Naumann is meg van győződve, hogy az így kialakított (világrendszer-geopolitika) struktúra eliminálja a háború lehetőségét, legalábbis belső állami, nemzeti komponenseiben a béke garanciája, gazdasági téren pedig versenyképes a globális piacokon.

A naumanni tervezetet, mint fentebb már szót ejtettünk róla, a fiatal magyar társadalomtudósok alapos vita tárgyává tették (1916). Esetükben a közép-európai integráció problémája, függetlenül attól, hogy mellette érveltek vagy ellene, a magyar modernizáció alternatív lehetőségeként fogalmazódott meg. Vagyis mint Berzeviczynél láthattuk, itt is integráció-modernizáció szemantikai sémában ragadhatjuk meg a vita lényegét, aminek ma is aktualitása van. A kérdés számukra úgy tevődött fel, hogy felgyorsítható-e az Magyarország modernizációja (a társadalom, a gazdaság, a kultúra, s az intézmények felzárkóztatása) ha egy fejlettebb és nagyobb térstruktúrába integrálódik, vagy pedig a viszonylagos elmaradottságánál, agrár jellegénél, tőkeszegénységénél fogva kiszolgáltatott lesz most már nem az osztrák, hanem annál is fejlettebb német tőkének. A vitában részt vevők számára nem volt rejtély, hogy az egész Mitteleuropa tervet a háborús események szülték, s hogy abban Naumann szándéka ellenére éppen a kontextus miatt is, a gazdaság (vámunió, szabad kereskedelem) egységesítése kérdéseinek katonapolitikai konotációja volt. A vitában a közép-európai integráció legnagyobb híve Jászi Oszkár volt, a Huszadik Század című folyóirat főszerkesztője, aki még akkor nem láthatta előre a háború kimenetelét, azonban a háború végén (1918), mint a nemzetiségi kérdés egyik legjobb szakértője, a Monarchiát megmentő politikai integráció tervezetét dolgozta ki, amely lényegében a kossuthi tervezet továbbgondolása volt, illetve adaptálása az új helyzethez.

4. Jászi Oszkár-Monarchia jövője. *A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok* című munkája szemantikailag nemzetállami (identitás) reprezentáció: Magyarország területi integritásának megőrzése, a Monarchia alapjain létrehozandó Duna-menti nemzetállamok konföderációjának létrehozása motiválta.⁵ Jászi a Monarchiát pentarchia, vagyis öt állam – Magyarország, Ausztria, Csehország, Lengyelország, Illyria – szövetsége-

⁵ Jászi Oszkár a monarchia és azon belül a magyarországi nemzetiségi viszonyok téren is értékes tudományos munkásságot fejtett ki (Lásd: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest. 1912.) Ugyanakkor 1919 után amerikai emigrációban a chicagói egyetem felkérésére megírja a Habsburg monarchia felbomlása című mindmáig alapvető művet (Lásd: Oszkár Jászi: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. University of Chicago. 1929.)

ként képzelte el, amely a germán térségbe is beékelődne Ausztria révén, ugyanakkor a Balkánon (civilizációs) határt vonna a keresztény és a mohamedán világ között. Ez a konföderáció hosszú távon, szerinte, kiinduló pontja lehetne, illetve laboratóriuma lehetne az Európai Egyesült Államok (világrendszer) létrehozásának. Többekkel együtt Jászi is meg volt győződve, hogy a meglévő történelmi-kulturális keretek között, azok konzerválásával, vagyis az államiság régi hagyományaival rendelkező országoknak kell integrálódniuk és azokba kell új demokratikus liberális struktúrákat kialakítani. A konföderáció tervezete szerint biztosítani kell az életképes nemzetállamok (identitás) létrejöttét, a nemzetiségi kisebbségek hatékony védelmét, valamint a tagállamok organikus kooperációját, amely lehetetlenné teszi egymás közötti és nemzetiségek közötti konfliktusokat. Jászi elképzelésében a szövetségen belül Ausztriát illetné meg vezető szerep, ugyanakkor a közös ügyekbe olyan ügyeket sorol, melyek nem korlátozzák az egyes tagállamok függetlenségét. A konföderáció legfőbb szerve a Szövetségi Birodalmi Gyűlés, amely évenként más-más tagállam fővárosában ülésezne, s amelynek minden közösségi szerv felelősséggel tartozna. A hadsereg esetében csak a vezérkart jelöli meg közösnek, a közös kiadásokat a tagállamok demográfiai és gazdasági potenciáljától teszi függővé, a nyelvhasználat tekintetében hosszú távon a német nyelvet jelöli meg mint hivatalos nyelvet, szorgalmazza a Szövetségi Bíróság felállítását, az általános, egyenlő és titkos választójog bevezetését. Jászi meg volt győződve és nem is alaptalanul, hogy az évszázadok alatt kialakult gazdasági és kulturális kötődések erősebbek annál, hogy a nemzetiségiek kifele gravitáljanak. Magyar vonatkozásban Jászit követően a térség valamiféle szövetségi rendszerének újabb tervezeteire tett próbálkozások nagyobb lendülete közvetlenül a második világháború előtt és alatt tapasztalható.

Figyelmet érdemel a populistá Szabó Dezső ez irányú vázlata (1928-1935), aki nem volt híve sem a „Közép-Európa” sem a „Duna-medence”, sem a keleti Svájc, sem a kelet-európai Egyesült Államok terminusoknak. Szabó egy olyan egységben gondolkodott, amelynek utópisztikus voltát ugyan maga is elismerte, de szemben a korábbi elgondolásokkal, erős nyomatékot nyer nála a csatlakozandó nemzetállamok identitásának megőrzése. A tervezet nem titkolt célja, hogy a német és az orosz birodalmak között elhelyezkedő kisállamok megőrizze függetlenségüket (geopolitika). Ennek érdekében a közös hadsereg helyett a közös védelmet szorgalmazza, valamint a legfelső külügyi szerv létrehozását, amelynek a független államok külügyminiszterei a tagjai. A gazdasági életben közös felsőbb irányítást tartja fontosnak, hogy ki tudja védeni a konkurenciát s biztosítsák a maguk számára a tengeri kereskedelmet. Kulturális téren az uniformizálódást elkerülendő, nemzeti individualitásuk megőrzését és kölcsönös tiszteletet tartja követendőnek. A páneurópai mozgalom mintájára Szabó is a tervezetben foglalt „Kelet-Európa” megvalósítását értelmiségi mozgalom révén látja elérhetőnek, amelynek orgá-

numa a „Kelet-Európa” című folyóirat. Szabó keleti orientációjú elgondolása-it, a németellenesség, a magyarság sorsáért való már-már patológikus aggodás motiválta, ezzel is magyarázható, hogy az általa felvázolt kelet-európai integrációban nem az azonosuláson, a hasonuláson, a közös értékkapcsolódásokon van a hangsúly, hanem a markáns nemzeti identitáson, mert az önmagát megtaláló és sorsát kézben tartó nemzet képes sajátos érdekeit képviselni s ez által a legtöbbet használni az emberiségnek. (Szabó 1991. 166).

Ahogy fokozódik a német veszély s ennek ellenhatásaként az orosz is, a magyar értelmiség újból aktualizálja a különböző földrajzi s geopolitikai terminusokhoz kapcsolt integrációs elképzeléseket: Dunai-Európa, Dunauraum, Kelet-Közép-Európa, Kárpát-Európa, Völgy-Európa, Közép-Dunamedence, Dunatáj, Kelet-Európa, Kelet- és Közép-Európa stb. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan trianoni aktust követően az utódállamokhoz csatolt magyarság tudományos és kulturális területeken a regionális helyzetükből fakadó (identitás) mozgalmakat és tevékenységeket bontakoztatnak ki, melynek célja, függetlenül az ideológiai alapállástól, a térség népeinek komplex kapcsolathálózatának tudatosítása. S ezzel párhuzamosan az új helyzet szülte kisebbségi identitás megőrzése. Ezek politikai határokon átnyúló kezdeményezések voltak, amelyek informális csatornákon tovább éltek a kommunista érában is, sőt annak utolsó fázisában újabb lendületet vettek. A múlt század '90-es éveiben a határokon átnyúló mikroregionális kapcsolathálók intézményszerűsülésének vagyunk tanúi. Ezeknek a kapcsolathálóknak hagyománya és a mostani törekvések pozitív üzenete mindenképpen alapja, ösztönző szellemi környezete az egyre intenzívebb eurorégiós törekvéseknek. Természetesen ez a kérdés a már létezőek mellett újabb kutatásokat igényelne, valamint azok az elképzelések is, melyek a regionális integráció jegyében a második világháború után születtek a latin-szlávok (csehek, lengyelek, horvátok, szlovének), a magyarok s a délszlávok (szerbek, bolgárok) körében.

5. Az elmondottak és a továbbiak metszéspontjába behelyezem azt a szemantikai reprezentációt, amely nem regionális integrációban látta a kontinens jövőjét, hanem annak egységét hangsúlyozta. S ezt a reprezentációt multidiszciplináris érvekkel támasztotta alá. De mi ez az Európa? – kérdezi már-már patetikusan Teleki Pál geográfus⁶. Az általa leírt Európába

⁶ Teleki Pál, gróf, (1879-1941) erdélyi származású, egyetemi tanár, az MTA tagja, geográfus, politikus. A földrajztudományban a humán földrajz képviselője, iskolaalapító, legjelesebb tanítványa Rónai András, aki szintén erdélyi (Lásd: André Ronai: *Bibliographie des frontières politique du Centre Est Européenne*. Budapest. 1936). Mint politikai Teleki 1920-ban külügyminiszter, 1938-ban kultuszminiszter, 1920-21 valamint 1939-41: miniszterelnök. Jugoszlávia német lerohanását követően levonta saját részéről az erkölcsi konzekvenciákat, és öngyilkos lett. A dolgozatban: *Európáról és Magyarországról*. Budapest. 1934. című előadását használtuk.

nem tartozik bele sem földrajzi, sem társadalomtörténeti, sem civilizáció típus tekintetében Oroszország és a Balkán, mert Oroszországnak már felszíni jellege is ázsiai, tagolatlan, tengertől elzárt, Ázsia felé nyitott, az ázsiai népek olvasztókohója. Hasonlóan ázsiai az orosz nép pszichológiája, társadalmának struktúrája is. A Balkán, noha Európa félszigete, azonban széteső, centripetális, s elzárkózott jellege miatt nem igazán európai, történelme pedig Elő-Ázsiához köti. Noha Európa konvencionális keleti határa az Ural és a Kaukázus, tehát két Európa van, mégis számára a tulajdonképpeni Európa a finn Karéliától a Duna torkolatáig húzódó sávtól nyugatra eső térség. Vagyis Európán csak a tagolt, atlanti, sokállamú, nagytájat érti, mely Nyugat- és Közép-Európát foglalja magába. Ennek az Európának, az „atlanti Európának”, vagyis az általa leírt Kis-Európának fő jellemvonása: változatos sokszerűség egy típusos egységben, amelyen belül éles ellentétek nincsenek. Az erős domborzati tagoltság a tenger és szárazföld határán valamint a szárazföld belsejében, a klímák sokfélesége viszonylag kis területen belül különböző nagyságú és változatos tájegységeket alkot. „És ez az atlanti Európa mégis egység”. A gazdasági, művelődési és politikai változások, amelyek e területen keletkeztek, mindenkor az egész területre, az egész Európára kihatottak. Európában nincs tájegység, amely a többi méreteiben aránytalanul túlszárnálná s a többin uralkodna. Ellenkezőleg, a nagyobb tájegységek, mint a Brit-szigetek, a Párizsi-medence a hozzá tartozó peremtájakkal, az Ibériai- és az Itáliai-félszigetek, a Magyar-medence mindannyian 250 ezer és 500 ezer négyzetkilométer területnagyság között vannak. Az összes többi táj és a bennük lévő államok 100 ezer négyzetkilométer alatt vannak. Ez utóbbiak az ütköző és kompromisszum-államok területei, míg az előbbieket a nagyhatalmi területek (geopolitika). S ez a természetadta helyzet hozzájárult szerinte az európai egyensúly kialakulásához. Teleki világosan látja, hogy saját jelen idejének (múlt század '30-as éveinek) Európája elvesztette hegemon szerepét a világrendszerben, Európából kiindulva saját típusú kontinensnyi alegységek (konkurens világrendszerek) keletkeztek (USA, Oroszország, Japán), melyek kihívására csak úgy lehet választ adni, hogyha az európai egység identitása és tudata létrejön. Márpedig Európa belső politikai széttagoaltsága miatt egy ilyen identitás tömegjelenséggént nem keletkezhet, viszont a kényszer, az önfenntartás ösztöne kell, hogy tudatosítsa: van egy szervesen kifejlődött európai politikai struktúra, egy európai gazdasági rendszer, egy európai szociális típus, egy európai erkölcsi felfogás, amely alól egy nemzet, egy állam, egy lakos sem vonhatja ki vagy vonhatta ki magát a történelem során (identitás). A globális kihívás kényszere alatt az európai egység csakis egyetemesen európai és csak európai, hogy kell legyen, mint a humanizmus, a reneszánsz, a feudalizmus és a kapitalizmus. Az európai egység organizációs modellje tehát éppen az európai partikularitásokból adódóan nem követheti sem az USA, sem Svájc,

sem a Népszövetség szervezési modelljét, a megoldás szerint Európa „európaiasítása”. A kulcsfogalom Teleki Kis-Európa felfogásában az „életegység” (civilizációs identitás), amellyel a földrajzi, geofizikai változatosság ellenére hangsúlyozni tudja a nyugati keresztény (latin-germán-angolszász) térség szociokulturális modelljének homogenitását. Ez a strukturális azonosság, az életegység, az alapja a jövő európai egységének. Más szóval: azok a szellemi és materiális struktúrák, amelyekben formailag és tartalmilag is artikulálódik az európaiság, az európai identitás hagyományrétege, ezek alkotják azt a kohéziós erőteret, ami által újra lehet fogalmazni, illetve ezen a hagyományon meg lehet szerkeszteni, fel lehet építeni egy új európai egységet. Ebből az alapállásból érthető, hogy Teleki nem híve a különböző regionális integrációknak (Mitteleurópa, Kis Antant, Duna-uraum stb.), mivel azok az európai életegység ellen hatnak, a negatív értelemben vett partikularizmusukat erősítik, és újabb helyi hegemonizmusok, mikroimperializmusok kialakulását bátorítják. Az integrációt összeurópai folyamatként fogja fel, így nem véletlen, hogy Telekinél Közép-Európa nem képez sem földrajzilag, sem történelmileg, sem kulturálisan olyan strukturális másságot (identitást), mint Oroszország és a Balkán. Számára Közép-Európa – Európa: természetszerűnek tartja, hogy Európának ez a regionális partikularitása szervesen illeszkedik azokba az integratív hagyománystruktúrákba, amelyet az európaiság, összetett „életegység” szemantikai reprezentációban jelenít meg.

Az európai identitásnak vannak olyan humán földrajzi, történet-szociológiai, kultúrantropológiai állandói, amelyek átszövik a regionális partikularitásokat (a nyugati kereszténységtől a parlamentáris demokráciáig), mindez egy olyan feltételrendszer képez, amelyen kidolgozható a jövő számára ígéretes és egységes normatív-integratív racionális stratégia. Láthatóan az európai identitás alapja az európai életegység, ennek túl hangsúlyozása, helyzetfüggő: Európa pozícióvesztése a globális versenyben. Teleki Európáért való aggodásának ez áll a háttérében. Mindenféle regionális partikularizmust egyelőre alá kell vetni az egységnek, különben az atlanti Európa (Nyugat és Közép-Európa) nem fog tudni helytállni a globális (világrendszer) kihívásokkal szemben. Ez pedig azt is jelenti, hogy a közép-európai problematika egészében nem szorul háttérbe nála, csupán arról van szó, hogy ennek megoldását nem valamiféle regionális integrációban látja, hanem megőrizve-megtartva partikuláris jegyeit, problémáit, összeurópai integrációba ágyazva látja elgondolhatónak. Ezért van az, hogy nála minden, ami az európai „életegység” tagadása kiszoríttatik Európából. Mert célja, az európai identitás tudatosítása, ebben az értelemben az európai-tudat előbbre való, magasabb rendű értéket képvisel, mint a regionális identitástudat, noha azt is meg kell őrizni, sőt ápolni kell. Közép-Európa Teleki terminusával „Közép-Dunamedence”, „Dunai Európa” kompromisszum, átmeneti régió, s benne az integratív erőt képviselő nemzetállam, amely a centralitás pozíciójában

helyezkedik el az Magyarország. Azonban az európaiság univerzalista identitás reprezentációja miatt is, a centralitás szemantikai jegyeit (kompromisszum, átmeneti régió) nem dimenzionálja túl. Hiszen ezzel nemcsak saját univerzalista szemléletét kérdőjelezné meg, hanem támogatna jelen idejének olyan reálfolyamatait is, amelyek éppen őt leginkább aggasztották (a hitleri Németország térnyerése), s ami miatt is szükségesnek látta az európai egység hangsúlyozását a különböző hazai és nemzetközi fórumokon. A fentebb vázolt német–magyar integrációs szellemi hagyományokkal szemben Teleki tehát egy koherens megalapozottságú normatív-integratív szempontokat következetesen alkalmazó univerzalista Európa-reprezentációt dolgozott ki, amelyet globális geostratégiai összefüggésbe ágyazott. Egyrészt, Európa számára nincs más alternatíva, mint táji és szociokulturális adottságaiba gyökerező, ugyanakkor külső kényszerekből fakadó egységtudat, identitás tudatosítása. Másrészt a nemzetállamokból kiinduló, de mégis nemzetállamok fölötti rendszer hosszú távon képes megoldani a regionális feszültségeket is. Telekivel majd tanítványával, Rónai Andrással a közép-európai reprezentációkban a geofizikai, földrajzi adottságok átszövődnek szociokulturális dimenziókkal, mintegy kiegészítik/feltételezik egymást.

6. A kérdés az, hogy az európai „géographie pure” vagy pedig a földrajz utilitarista (ideológiai és politikai motivációk) hagyományai azok, amelyek ösztönözték ezt a fajta geopolitikai technológiát.⁷ Kisebb-nagyobb eltérésekkel az európai földrajzi elbeszélések tradíciójában a közép-európai tér a Rajna és Duna-medence, az Alpok és a Balti-tenger közötti térséget foglalja magába. Úgy tűnik, hogy az utilitarista hagyomány volt az, amely mind a mai napig rányomta bélyegét a közép-európai identitáskonstrukciókra. A Közép-Európában élők és az azon kívül lévők szemantikai reprezentációja között érthetőek a különbségek, hiszen a célok s a motivációk is mások voltak. Auguste Himley, aki Sedan után a német jelenség titkát próbálta megfejteni, mind a mai napig Európa elfogadható regionális felosztását vázolta fel – Skandinávia, Mediterráneum, Kelet-Európa, Nyugat-Európa: az ezek között elterülő földrajzi-történelmi térséget nevezete Közép-Európának. A domborzati konfiguráció (tér-határ) és a szociokulturális szerkezet közötti oksági relációt feltételezve, szemantikailag nála Közép-Európa (Németország, Ausztria-Magyarország, Svájc, Belgium, Németalföld) átmeneti, határozatlan „egyéniiségű” térség.

⁷ Ezzel a kérdéssel valamint az itt szóban forgó problémával kapcsolatos kutatásainkat a Leuven-i Egyetemen, Louvain la Neuve végeztem (1993–94), ennek eredménye volt: *Közép-Európa morfológiája*. In: Társadalomkutatás. Akadémia. Budapest 1-4/1995. p.149-178. című dolgozatunk. (Lásd: a jelen kötetben is).

Joseph Partsch, aki a lipcsei egyetemen Friedrich Ratzel katedráját öröklö, Belgiumtól és Hollandiától a Bulgáriáig és Montenegróig terjedő területet Mitteleurópának nevezte, amely „jól rögzíthető körvonalakkal és önálló sorssal bír”, s benne a domináns etnikumot a németiség alkotja (identitás). Rodolphe Kjellén svéd geográfus, a geopolitika terminus megalkotója, számára Közép-Európa kettős tagolódású, az egyik a tényleges Közép-Európa, amit aztán K. Kretschmer (1904) germán Közép-Európának nevez, s a másik az Osztrák-Magyar Monarchia és a tőle keletre eső területek az orosz birodalom határáig. S az egész térséget Kjellén „kritikus zónaként”, Kretschmer pedig átmeneti zónaként jellemzi, amely attól függően, hogy milyen vizsgálódási szempontot használunk, bárhova besorolható (geopolitika).

A francia geográfusiskola atyja Vidal de La Blanche szerkesztette *Géographie Universelle* negyedik kötetét *Europe Centrale* címmel Emmanuel de Martonne írta, aki szerint a kontinens többi, homogénnek mutakozó régiójával szemben Közép-Európa földrajzi, történelmi, fizikai, gazdasági, társadalmi, politikai kontrasztok megjelenítője. Tele van ellentétekkel, tulburens, törékeny a gazdaság, a nemzetállamok nem megállapodottak, mint ilyen tehát átmeneti, köztes régió: *l'Europe centrale apparait comme une région de transition, tenent le milieu entre les extrêmes*. Azonban De Martonne számára Közép-Európa nem üres szó, hanem realitás, noha határait pontosan nem lehet rögzíteni, mégis e térségbe sorolhatók szerinte Németország, Svájc, Ausztria, Magyarország, Lengyelország, Csehszlovákia, Románia. Elisée Reclus politikai egységre predesztinált térséget látott Közép-Európában. Privité-Orton pedig az East Central Europe terminust használja, amivel a térség keleti orientációjára kívánt utalni. Ezzel szemben A. Penck Odesszától a Balkánig és innen a Rajnáig húzódó terület sajátos individualitását emeli ki. G. Wirsing, 1931-ben megjelent munkájában, amelyben az agrárországok integrációja mellett érvel, Zwischeneuropa – Köztes Európa terminussal illeti a német Közép-Európa és az orosz Kelet-Európa közötti térséget. A múlt század '20-as éveitől a német szakirodalomban a Mitteleuropa elnevezés helyett egyre gyakrabban használják a Südost-Europa, a Süd-Ost-Raum, Dunaauraum terminusokat, amelyeknek konkurens szemantikai reperezentációja a francia Europe Centrale. Mindegyik esetben a reprenzentációk mögött geopolitikai erőter-konstrukciók álltak. Ezzel magyarázható, hogy a térség indentitását aszimmetrikus és bipoláris jegyekben, jellemzőkben rögzítik formailag és tartalmilag egyaránt. S a hozzá társított szemantikai elemek közül hol az egyikre, hol a másakra tevődött át a hangsúly. Ebben a kettősségben, egyrészt a régió önmeghatározása (német), másrészt a régió kívüli állók reperezentációja (a francia) jut kifejezésre. Az első a centralitás pozícióját sajátítja ki, ezt mint univerzalizmus (világrendszer) hordozót fogalmazza át, melynek térbeli dinamikája azonossá válik a nemzetállam

geostratégiai törekvéseivel, s az így rekonstruált térséget homogén civilizációs erőterként állítja szembe a többi hasonló erőterekkel. A második csupán abban különbözött az elsőtől, hogy a formálódó közép-európai identitást fel kívánta aprózni, mert a fragmentáció transzponálása a földrajzból a politikába, semlegesítheti a régiócentrum kialakítására tett erőfeszítéseket. Ez utóbbi időlegesen és részlegesen megvalósulhatott az angolszász és orosz geopolitikai olló kényszerű tágabbra nyílásával versailles-i békeszerződéseket követően, mint ahogy a hitleri terv megvalósulása is ezzel függött össze. Tény, hogy Jaltát megelőzően a régió legszorongatottabbjai – lengyelek, magyarok, s részben a csehek – körében mutatható ki intenzívebb közép-európai identitáskutatás és integrációs konstrukció, melyek alapvetően nemzetállami identitás konszolidálására törekсенek. Ezzel párhuzamosan cselekvően is életben tartják az őket összekapcsoló hagyományokat (főleg a lengyelek és a magyarok), ugyanakkor a kívülről megfogalmazott sztereotípiák ellen is fellépnek. Főleg azok ellen, melyek szerint egyrészt Közép-Európa germán tömb, másrészt hogy Közép-Európa szláv tömb (ez utóbbi főleg a francia geográfia rögeszméje).

7. A tömb-látás és a térség homogén voltának sztereotípiája tovább kísért a múlt század '50-es éveitől. A Közép-Európa terminust egyre inkább háttérbe szorítja a Kelet-Európa-terminus, mely a szovjet blokk, a nyugatitól eltérő társadalom – gazdaság – politikai-ideológiai egyneműségét hivatott szemantikailag is reprezentálni. Vannak ugyan kivételek, gondolunk itt főleg a francia geográfusiskolára (Pierre George, Jean Tricart, André Blanc, Henri Smotkine), akik megtartják a Centrale Europe terminust, azonban a hozzá kapcsolt szemantikai reprezentációban a régió meghatározó vonása, hogy ez a germán és szláv kultúra konfrontációjának terepe, ugyanakkor keresztút, limes kelet és nyugat között, a nemzetek és birodalmak érintkezési pontjain. Politikai-ideológiai térben pedig Nyugat-Európa és a Szovjetunió között elterülő „szocialista népköztársaságokat” sorolják Közép-Európába. A múlt század '60-as és '70-es éveiben szinte egyértelműen polgárjogot nyert a Kelet-Európa terminus, melynek szemantikai reprezentációjában meghatározó jegy, hogy ezek bürokratikus centralizált struktúrák, melyek formailag és tartalmilag is homogének, az egészet áthatja a kommunista utópia jövőképe, mint az orosz imperializmus ideológiai meghosszabbodása. A kelet-berlini, a lengyel események, magyar '56, a cseh '68 és később a lengyel Szolidaritás akciói, Willy Brandt Ostpolitikája s nem utolsósorban Milan Kundera, Konrád György, Czesław Miłosz irodalmi munkássága, tudatosítják a nyugati közvéleményben, hogy a szovjet blokk mégsem homogén. Hogy a közép-európai-ság, amin az írók is medítettak, lényegében az európai identitástudat kifejeződése, amely szemben áll az ázsiaisággal. Az a felismerés, hogy a szovjet blokkon belül van egy olyan országcsoport, melynek szociokulturális ha-

gyományrétegei láthatóan inkompatibilisek a kollektivisztikus, monolitikus ázsiai struktúrákkal a '80-as évek derekától, és majd a bársonyos forradalmakat követően a '90-es évek elején újból aktivizálta a közép-európai identitás problematikát. A közép-európai reprezentáció hagyományaihoz híven ismét két vélemény fogalmazódott meg, az egyik szerint volt, van és újra fel kell támasztani a régió bűvópatakszerű identitását, a másik szerint Közép-Európa utópia, egy változó mértani reprezentáció, légies, elmosódott együttes, meghatározatlan állapot, melynek kontúrjai a célok függvényében alakíthatók (M. Foucher 1988). Kétségtelen, a kérdést bonyolította a német egység megvalósulása, valamint a Varsói Szerződés megszűntével keletkezett stratégiai vákuum. A kerítésen belül lévőket – csehek, lengyelek, magyarok – a sehova sem tartozás érzése nyugtalanította, a potenciális harcmező lehetséges távlatai, s a különböző szcenáriók (pl. Brezinski szimultaneitás szcenáriója) stb. Ezzel függ össze a Visegrádi-csoport létrehozása, amely mára új dimenziót öltött, azonban ma is céljai között szerepel a közép-európai identitástudat megszokadt szálainak újrászövése.

A '80-as évek második felében két magyar történész: Szűcs Jenő és Hanák Péter szociokulturális szerkezeti elemzésnek vetik alá Európa régióit, s ezen belül is kiemelten a magyar társadalomtörténet közép-európai illetve nyugat-európai beágyazottságát hangsúlyozzák. Elemzéseik történetiszociológiai jellegű, marxista keretben elsődlegesen a modernizáció – identitás perspektívájából tesznek megállapításokat. Szűcs szerint Magyarország strukturális (feudalizmus) sajátosságainál fogva Közép-Kelet-Európa alrégió része, amely Hanák szerint is a 16. századig az Occidens szerves része volt. A jelzett időponttól Nyugattól való elkanyarodás történt, visszaesett, alárendelődött, hogy aztán a 18. század végétől ismét egy fokozatos felzárkózásnak legyünk tanúi. Az elemzés a Monarchia bukásával megszakad, s a régió '45 utáni újabb elkanyarodását, s annak strukturális sajátosságait, érthető okokból, már nem vizsgálhatták. Az elkanyarodáselméletnek, pontosabban Szűcs Európa három régió elméletének nagy visszhangja volt. Hiszen szaktudományos elemzéssel bizonyította, hogy a szovjet tömb nem homogén, benne izomorf társadalomszerkezetek vannak, melyek egy országcsoporthoz (cseh, lengyel, magyar) esetében, súlypontosan nyugatias mintázatúak, s mint ilyen különböznek az ún. ortodoxia térségének (bizánci-orosz-balkáni) szervezeti-szerkezeti világától. A '80-as évek végén több nemzetközi kollokviumot is rendeztek Közép-Európa témával, melyeknek alapvető problémafelvetése egyrészt identitás tisztázása volt, vagyis az, hogy hova is tartozunk, mik és kik vagyunk, másrészt ez mintegy implikálta is a modernizációt, a felzárkózást, vagyis, hogy milyen utat kövessünk. Mindkét tematizálásban ott kísért a geopolitikai bizonytalanság érzése és a világrendszer kihívásainak felismerése. Ezek közül csupán egyet emelnék ki, a magyar Századvég folyóirat *Kell-e nekünk*

Közép-Európa? című vitáját, azért, mert ebben az érintettek vettek részt, s ugyanakkor az identitás és a modernizáció reprezentációinak értelmezéseit illetően a résztvevőkben tudatosult, hogy a térségben a változás világrendszer- (globalizáció) és geopolitika-függő.

A közép-európai reprezentációk tagadói abból indultak ki, hogy Jászi óta a magyar baloldal univerzalista szárnya, a magyar nemzeti (identitás) kérdés megoldását valamiféle Duna-völgyi föderációban látták megoldhatónak, s anomáliának érzik, hogy a népek egyesülése még ma sem történt meg. A Közép-Európa vitában a magyar oldalt megint fenyegeti a kérdés utópisztikus megközelítése, ugyanis a Monarchia bukása után két föderáció valósult meg: a csehszlovák és a jugoszláv.⁸ Mindebből következik, hogy a közép-európai föderációnak nincs története, csupán eszmétörténete, nem munkálkodtak érdekében potens tényezők, potens helyzetekben. Ami egy ilyen föderáció távlati lehetőségeit illeti, e nézet szerint az Ost-block (keleti blokk) gazdaságilag nem volt komplementer, a térség területi rendje továbbra is megoldhatatlan vitákat gerjeszt, az érzelmi kapcsolatok a tömbön belül a kölcsönös bizalmatlanság jellemezte, nem volt olyan közös mindenki által elismert nyelv, mint a német. A szocialista korszak nemhogy erősítette a blokkon belüli szolidaritást, ellenkezőleg mélyítette a különbségeket. Mindebből következik, hogy a közép-európai föderáció ábrándképét, idejétmúlt fogalmát vissza kell helyezni a szertárba (Kende Péter). Ami pedig a reprezentációk identitáskonstrukcióit illeti, ott a pro és kontra érvek együttes hozadéka eszmétörténetileg egy határtalanná polemizált régió identitászavarát tükrözi illetve termeli újra. A régió történetének szemantikai jellemzőibe nincs benne a regionális identitástudat, ugyanis nincs sem szláv, sem germán oldalon nemzetközösségi identitás, a politikai akarat szervezőereje az állam, a strukturális heterogenitást átfedi az etnikai és nemzeti heterogenitás. A gazdasági világválságot követően megjelent a német Grossraumwirtschaftban testet öltő új Közép-Európa, nem volt más, mint a náci Németország természetes Ergänzungwirtschaftja – házi gazdasága. E szomorú tapasztalatok alapján az aktuális teendő az egyes közép-európai államok modernizációja, a piacgazdaság és a demokrácia megteremtése (Gyarmati György). A Közép-Eu-

⁸ Voltak olyan kísérletek, amelyek a jugoszláv föderációba be kívánták vonni Bulgáriát is: egy 1945-ben született tervezet szerint az így létrejött szövetségi köztársaság hét tagból állt volna: Bulgária, Szerbia, Horvátország, Szlovénia, Macedónia, Crna Gora, Bosznia-Hercegovina. Ezzel szemben Dimitrovnak (bolgár kommunista pártvezér) az volt az elképzelése, hogy dualista rendszert hozzanak létre, egyfelől a jugoszláv föderáció, másfelől pedig Bulgária. Sztálin végett vetett az ez irányú tárgyalásoknak. (Lásd: Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története*. Magvető. Budapest. 1991.)

rópa fogalom, egy másik vélemény szerint, a két világháború között vált divatossá, újjászülető formájában is ideológiai konstrukció, azért kívánják történelmi valósággá tenni, mert az államok egy csoportja ki akar szakadni a szovjet tömbből. Vagyis a fogalom mögött lévő szemantikai reprezentáció a felvilágosodás és a Monarchia iránti nosztalgiát fejezi ki. Nincsenek sajátos értékei, ami van, az nyugati. (Vajda Mihály) Közép-Európa nem is fogalom, identitása soha nem volt, imaginárius konstrukció. (Gömbár Csaba) Frappánsabban fogalmazva: a közép-európai vita, a Kelet-Európából való menekülés verbális lépcsőfoka.

A megértőbb elemzés a vitában igyekezett a sajátos identitás hétköznapi és intézményi reprezentációit kiemelni, melyek szemantikailag egy árnyaltabb képet nyújtanak. Eszerint Közép-Európát (főleg a Monarchiát) a viccvilág, a kabarészínpad, az újságrovatok beszélő típusai, a nemzetiségi, foglalkozási, vallási, politikai paletta egyezményes jelképisége, a tom-pított ellentétek, a korlátozott szélsőségek, a középosztályi államiság jellemezte, ahol az erőszak ultima ratio. (Tökéczki László). Egy másik megközelítésben a közép-európaiság identitás minden eleme valós, valós tényekre építik marxista, nacionalista, liberális demokrata változatait. Céljuk, hogy megalkossanak és rekonstruáljanak egy tudatot, amely más értékeket hangsúlyoz, mint a fennálló. Mivel saját identitásukat megkülönböztetik mind a nyugattól, mind a keleti szovjettől (Milan Kundera, Czesław Miłosz), így szemantikailag és földrajzilag Közép-Európa Európa peremén helyezkedik el, ha így van, akkor a kérdés az, hogy hol van Kelet-Európa. Ha Nyugat és Kelet között fekszik Közép-Európa, akkor pozíciójából adódik határ jellege, közvetítő szerepe a latin és ortodox világ között, védőbástya értékrendje. A közép-európaiság olyan eszközzé vált, amellyel értékelni lehet Európa bármely részének jellegzetességét (Kundera, Miłosz). Azonban a közép-európaiság-identitás-szerkesztés már nem a hagyományos kultúraalkotó értelmiség szerepköre, hanem a társadalomtudományoké, amely az identitást modernségbe ágyazza. Ennek nem felismerése abból fakad, hogy a modern társadalom bonyolultsága áttekinthetetlen az író számára, így nem véletlen, hogy a jelent a múltba vetítik, érzelmi alapon viszonyulnak a történelemhez, a nemzeti identitáshoz, egymáshoz nem kapcsolódó eseményeknek szimbolikus jelentőséget tulajdonítanak. Ennek ellenére a regionális identitástudat a térség újraeurópaizálódását segítheti elő. (Schöplín György). A térség közös attitűdjét, melyet speciális közös történelem szült, az értelmiség fedezte fel. Ezért is Közép-Európa nagy szellemi birodalmat jelent, közös intellektuális alapzata az antipolitika. (Thimothy Garton Ash) Mitteleuropa kifejezi a közép-európai civilizáció legfontosabb jegyeit: az ultralegizmus, az egység, mely a törvény személytelenségében, a súlyok és mértékegységek pontosságában, az adminisztráció tökéletességében jutott kifejezésre. Létrehozta a modern világlátás ismeretelméleti alapját, amikor is a lényeg helyébe a funkció lép. (Vaclav

Belohradsky) A világrendszer-szemléletben a régió valóságos geográfiai, geopolitikai, etnikai és kulturális (identitás) jelentéssel bíró fogalom. Benne a nyugati és keleti elemek vegyülnek, ami új modernizációs szintézis modell kikísérletezésére nyújt alkalmat. Ugyanakkor a közép-európai gondolat a legnemesebb magyar politikai eszmék egyike (Borbándi Gyula) és politikai, antropológia, történelmi élet modell (Fejtő Ferenc)⁹ stb.

8. A fentebb vázolt tervezetek és a vitaanyagok arra utalnak, hogy a Közép-Európa szemantikája körüli jelentések rendszerelméletiek, s mint ilyen, mindig is polarizáltak voltak, vagyis olyan komplex jelentéssel bíró reprezentációk, amelynek mindig voltak és ma is vannak hívei és ellenzői. Másrészt, és ez a fontosabb, a fogalom komplex szemantikája körüli diskurzus is arra utal, amit a bevezetőben a helyzetfüggőség fogalmával jelöltem meg. Ezt a fogalmat, amelyet az antropológiából kölcsönöztem, eredetileg Fredrich Barth használt a majd Katherine Verdery gondolta tovább az etnikai csoportok és határaik összefüggésben. A helyzetfüggőség fogalmának alkalmazása metodológiai nehézségekbe ütközik, amit – láthatóan – úgy próbáltam kiküszöbölni, hogy leíró módon közelítettem a témához. És amikor a helyzetfüggőség fogalmát az értelmezésbe bevezetem, akkor ezzel korrelációkat akarok kimutatni, igaz hogy ezt nem szigorú értelemben teszem, hanem csupán egy olyan lehetőségként, ami a tárgyalt témát tágabb perspektívába helyezi. Következésképpen azt állítom, hogy a Közép-Európa identitás, egészen pontosan a régiótudat, a modernizáció-integráció kényszerének tudata azért helyzetfüggő, mert az a világrendszer és a geopolitikai erőterek hosszú ciklusait megszakító kontinentális tényezők (háborúk, forradalmak) teljes vagy majdnem közeli metszéspontjában helyezhető el. Tehát arról van szó, hogy a Közép-Európa integrációjáról kezdeményezett minden egyes diskurzus a modernizáció-integráció módozatait illetően a kontinens világrendszere-geopolitikai arculatát átrendező/visszarendező eseményekhez kapcsolhatók (lásd: az alábbi táblázatban a helyzetfüggés korrelátumait).

⁹ A vita sokkal átfogóbb és kiterjedtebb, minthogy itt az egészet be tudtuk volna mutatni. A lényeg az, hogy nem lezárt, és ami az identitást illeti, egy folyóirat, az *Európai utas* (megjelenése óta, 1992-től, negyedévenként) mind a mai napig, főleg írók, közéleti személyiségek – cseh, lengyel, magyar, szlovák stb. – részvételével újra és újra körbejárja közép-európaiság legkülönbözőbb aspektusait. Ami azt mutatja, hogy a hagyományos kultúratermelő értelmiség szintjén létezik a régió identitása/tudata.

Fellendülés időszakai

Kondratyev-hosszú ciklusok	Kontinentális változások (háborúk, forradalmak stb.)	Közép-európai identitás (modernizáció-integráció)
1. 1790–1810/1817	napóleoni háborúk	Berzeviczy – északi kereskedelem terve
2. 1844/51–1870/75	1848–49. forradalmak	Kossuth – dunai konföderáció terve
3. 1890/1896–1914/	1920 I. világháború	Fr. Naumann – Mitteleuropa terve
4. 1940/1948–1967/1973	II. világháború	Duna-Kárpát-Völgy és Köztes-Európa tervek
5. 1985–1993/2000*	kommunizmus bukása Közép-Európa: dezintegráció-integráció folyamatai	Közép-Európa újra felfedezése, Közép-Európa vita, Monarchia- nosztalgiák Visegrádi-csoport (NATO tagság)

Hanyatlás ciklusai

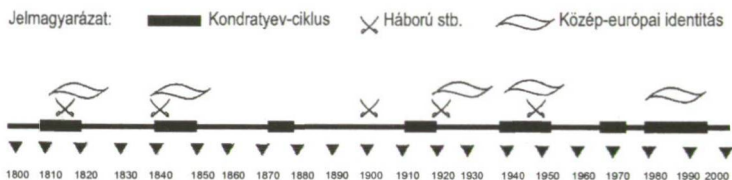
Kondratyev-hosszú ciklusok	Kontinentális változások (háborúk, forradalmak stb.)	Közép-európai identitás (modernizáció-integráció)
1. 1810/1817–1844/1851	keleti-kérdés, protekciónizmus	Fr. List tervezetei, a Zollverein
2. 1870/1875–1890/1896	francia–porosz háború, imperializmus	Osztárk–magyar dualizmus, nagy-német tervek
3. 1914/1920–1940/1948	I–II. világháború, békeszerződések	Jászi-dunai konföderáció, Keleti-tömb,
4. 1967/1973–	Páneurópa mozgalom, vietnámi háború, olajválság	Teleki Pál Európája A kelet-európai szocialista tömb
5. 1985–1993/2000*	afganisztáni háború, Szovjetunió felbomlása, egyipólusú világ, öböl- háború, délszláv háború, népirtás	Közép-Európa felfedezése, bársonyos forradalmak, felzárkózás-lemaradás új integráció (NATO, EU), eurorégiók formálódása
6. 2004 – napjainkig	Al-Kaida színrelépése	globális terrorellenes fellépés
7. 2004 – napjainkig	iraki háború	háború, terrorizmus, EU válsága
8. 2005 – napjainkig	újabb olajválság, természeti csapások	háború, terrorizmus, természeti katasztrófák, EU válsága

(Megjegyzés: az. 5-8. ciklus a mi kiegészítésünk)

Ha a Kondratyev-ciklusokra mint a világgazdasági rendszer hosszú fellendülés és hanyatlás fázisaira rávetítem (lásd: a grafikonon helyzetfüggés ciklusainak dinamikáját) a háborúk, forradalmak, természeti katasztrófák, egyáltalában a változások és a modernizáció-integráció elképzeléseket, akkor azt tapasztaljuk, hogy a három komplex változó között ha nem is korreláció, de kapcsolódás van. Egészen pontosan a három változó majdhogynem mindig

egymást fedi. A közép-európai gondolat tehát helyzetfüggő, a világrendszer és geopolitikai erőter dinamikájához igazodik. Vagyis a közép-európai identitásról (modernizáció-integráció) szóló diskurzus azért helyzetfüggő, mert a világrendszer fellendülési – hanyatlási illetve ezeket keresztező konfliktusok ciklusaival esik egybe. Következésképpen a világrendszer és geopolitikai mutatók váltották és váltják ki, illetve ilyen helyzetekben tetőződik a közép-európai identitásról szóló diskurzus. A walersteini generál tézisbe illesztve, ez azt is jelenti, hogy a félperiférián a feltörekvő, modernizálódó (nemzetgazdaság-nemzetállam) nemzetek (németek, magyarok, lengyelek) a kontinentális konfliktusok illetve társadalmi-gazdasági változások időszakaiban vagy azt követően geopolitikailag integráló erőter-identitás utópiákat dolgoztak ki, melyek lehetőségeit azonban a mindenkori világrendszert meghatározó centrumok hatalmi konfliktusai és stratégiái szabták meg.

A közép-európai gondolat helyzetfüggőségének ciklusai:

A jelzett összefüggésekben, következképpen, jobban megérthető az is, hogy ennek a regionális gondolat megvalósulásának miért nem volt reális alternatívája. Analógiáért nem kell messze mennünk, itt van például a közép-európai gondolat szinte egyidős és vele párhuzamosan napirenden tartott Európa-egység gondolatának hosszú metamorfóza. S maga az Európai Unió vajon nem helyzetfüggő-e, vagyis létrejött, bővülő tendenciája nem világrendszer és geopolitikai erőter változásainak alárendelt? Kérdés, hogy mi haszna volt a közép-európai gondolatnak, hogy identitásról ne is beszéljünk, mert ilyen nehéz kimutatni, erről esetleg bizonyos csoportok intellektuális diskurzus hálózatában lehet szó. Helyesebb tehát európai-régiótudatról beszélni. Lehetséges haszna, legalábbis napjaink perspektívájából nézve az volt, hogy századok folyamán itt élő embereket, éppen köztes helyzetfüggőségükből adódóan, egy olyan szocikulturális cselekvés-viselkedés mintázat hatotta át, amellyel maguk módján válaszokat fogalmaztak meg a mindenkori kényszerek és kihívások közepette. Amivel tradíciót teremtettek, mintegy tudatosítva az utókor számára is, hogy a világban létünk bonyolult hatásösszefüggések hálózatába ágyazott. S ami a jövőt illeti, ott már az elmondottakból is következik, hogy nem a közép-európaiság az identitás és/vagy tudat pillére, hanem a mikrorégiók. A különböző csoportok identitásukat a természetes tájban, a nyelvben, tájszólásban, a folklórban, a szoká-

sok azonosságában fogják megtalálni. S ezek a lokális kulturális kifejezés-módok, amelyet átsző a technológia és a globalizáció, nem egy széteső Európa forgatókönyvének vízióját vetítik-e elénk?

HIVATKOZÁSOK

Behar, Pierre: *Van-e jövője Ausztria-Magyarországnak?* In: Európai Szemle. 4/1991.

Cohen, Saul: *Geography and Politics in a World Divided*. Oxford. 1973.

Dahrendorf, Ralph: *Miért éppen Európa?* In: Századvég. 1/1997.

Euro-Trio, 1997–1998. Évfolyamainak számai

Foucher, Michel: *Fronis et frontière. Un tour du mond geopolitique*. Paris. 1988. Fayard.

Geographie Universelle de P. Vidal de la Blanche et L. Gallois, Tom. IV. *Europe Centrale*, par de Emm. De Martonne. Premier parti. Paris. 1930. Armand Colin.

Geo-histoire de l'Europe médiane. Mutations d'hier et d'aujourd'hui. Sous Dir. Béatrice Gibin et Yves Lacoste. Paris. 1998. Éd, La Découverte.

Geopolitics int the Danube Region. Hungarian Reconciliation Efforts, 1848–1998. Budapest. CEUPress. Ed By Ignác Romsics and Béla K. Király.

H. Waldwmar Bolr, Sebastian: *A régiók szerepe a jövő Európájában*. Pécs. 1994.

Halecki, Oscar: *Nyugati civilizáció peremén*. Budapest. 1995.

Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Budapest. 1985. Magvető.

Huszadik Század. 1916–1917. Évfolyamainak számai.

Kaeting, Michael: *Is there a region level of government in Europa?* In: Region in Europa. London-New York. 1998. pp. 11–29.

Kell-e nekünk Közép-Európa. Budapest. É.n. Századvég. Különszám.

Kertschmer, Konrad: *Historische Geographie von Mitteleuropa*. München-Berlin. 1904.

Lendvai L. Ferenc: *Közép-Európa koncepciók*. Budapest. 1997. Áron Kiadó.

Mackinder, Halford: *The Nations of the Modern Word*, I-II. London. 1904.

Partsch, Joseph: *Mitteleuropa. Die Lander und Völker von den Westalpen und dem Balkan bis den Kanal und das Kurische Haff*. Gotha. 1904.

Penck, Albert: *Politisch-geographische Lehren des Kriges*. Berlin. 1915.

Schumpeter, A. Joseph: *Busines Cycles. A theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalism Process*. I-II. New York. 1939.

Szabó Dezső: *Az egész látóhatár*. Budapest. 1991. Püski Kiadó.

Székely A. Bertalan: *A Közép-Kelet-Európaiság eszméje*. Budapest. 1984. Népművelési Intézet.

Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest. 1983. Magvető.

Szűcs Jenő – Hanák Péter: *Európa régiói a történelemben*. Budapest. 1986. MTA. Történettudományi Intézet.

Verdery, Katherine: *Etnicity, nationalism, and state-making*. In: *The Anthropology of Etnicity*. Amsterdam. 1994. Het Spinhuis. pp. 33–58.